

УДК 811.161.2.04'373.23

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2024.1.42-52>**Сивокозова Т.В.**

кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-6583-9590>
e-mail: tsyvokozova@gmail.com

МОВА РЕШЕТИЛІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬНОГО ЄВАНГЕЛІЯ 1670 РОКУ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПISУ

У статті проаналізовано розвиток староукраїнської мови в релігійній сфері кінця XVII ст., схарактеризовано лексичні особливості українських проповідей, зібраних у рукописній книзі 1670 року — Решетилівському учительному Євангелії. Основну увагу зосереджено на групі лексики, що вербалізує основні релігійні догми й поняття — *Бог, Божа Мати, віра, церква*. Визначено номінації, які апелюють до одного поняття, проте мають різний лексичний вияв і граматичне оформлення, а також ступінь взаємозамінності.

Ключові слова: староукраїнська мова, рукописна пам'ятка, учительне Євангеліє, проповідь, лексема, значення.

XVII–XVIII ст. в історії української мови — особлива епоха, ознаменована бурхливим розквітом полемічної літератури та активним входженням української мови в усі сфери суспільного життя, зокрема й релігійну. Церква як один із найбільш впливових соціальних інститутів усвідомила потужний вплив живого слова на простий люд, тому саме в цей час виникла нагальна потреба адаптувати, пояснити українцям не завжди зрозумілі для них тексти рідною мовою, а це стало поштовхом до розвитку церковного ораторського мистецтва, бо проповідь священника зазвучала староукраїнською мовою. Невипадково Іван Огієнко зазначав, що в Україні жива народна мова ввійшла до церковного вжитку саме з проповідями [Огієнко 1921, с. 17].

У цей час розповсюджували рукописні й друковані збірники ораторсько-проповідницьких творів — учительні Євангелія, які поширювали традиції двох середньовічних ораторсько-проповідницьких збірників — «Златоуста» й «Торжественника», призначених як для читання, так і для використання під час богослужінь [Чепіга 1995, с. 39]. До учительних, або тлумачних, Євангелій входили канонічні євангельські тексти переважно в перекладах староукраїнською мовою.

Загалом учительні Євангелія — це зібрання недільних і святкових бесід-тлумачень (або проповідей, казань, повчань, які називали гоміліями), які були розташовані в певній послідовності та йшли безпосередньо за прочитанням уривків зі Святого Письма [Чепіга 1995, с. 39; Чуба 2011, с. 5].

За слушним спостереженням І.П. Чепіги, більшість збережених до сьогодні учительних Євангелій написано слов'яноруською мовою із залученням певної кількості народнорозмовних елементів, а прагнення перекладу проповідей староукраїнською літературно-писемною мовою з'являлося послідовно, з ідеями перекладу канонічних текстів і прагненням їх удоступнити широкому загалу [Чепіга 1995, с. 41].

Не є винятком і Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року (або «Наука християнскаа зъ Евѣліа въкоротцѣ зложена...»), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Текст цієї рукописної книги відображає староукраїнську писемно-літературну мову кінця XVII ст. У передмові зауважено, що ця книга складена «простою мовою» і діалектом, щоб була зрозумілою навіть найпростішому чоловікові.

Прагнення укладача рукопису донести до простих людей Слово Боже зрозумілою мовою зумовило вплетення до тексту елементів «простої мови» поряд із церковнослов'янізмами і полонізмами, тобто елементами, що відповідають вимогам високого стилю тогочасних гомілій. Таку специфіку лексичного наповнення рукопису можна розглядати як одну зі спроб звести два типи літературної мови воєдино — слов'яноукраїнської (слов'яноруської), яка «ґрунтувалася на церковнослов'янській мовній традиції» [Симонова 2011, с. 176], і «простої мови», сповненої українськими живомовними елементами. Бажання священнослужителів пояснити незрозумілі широкому загалу слова і стало однією з основних причин наповнення лексичної системи гомілетичного стилю українськими розмовними елементами. Саме тому протягом XVII ст. «проста мова» активно розширювала свої функціональні можливості в конфесійному письменстві [Симонова 2011, с. 177].

Цінність Решетилівського учительного Євангелія полягає в тому, що завдяки його лексикону ми маємо змогу простежити синкретизм церковнослов'янізмів і народнорозмовних елементів у мові XVII ст. Актуальність такого дослідження посилюється також тим, що досі невідоме широкому загалу Решетилівське учительне Євангеліє ще не було об'єктом лінгвістичного опису чи джерелом ілюстративного матеріалу лексикографічних праць.

Оскільки Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року має богослужбово-проповідницьке спрямування з якомога точнішим і зрозумілішим потрактуванням основних релігійних догм і понять, то його можна розглядати як ієрархічно

організовану систему понять, реалізованих у тексті різними лексичними одиницями і пов'язаних спільними ключовими домінантами — *Бог, Божя Мати, Церква*.

Ці поняття репрезентовані різними групами лексики, пов'язаної з основними християнськими поняттями, історією церкви (Церква земна і Церква небесна), конкретними історичними та біблійними особами (Ісус Христос, Діва Марія, Іван Хреститель, Мойсей, цар Давид та ін.) та їхнім значенням у релігійному контексті. Тож різні групи лексики пов'язані з вербальною реалізацією понять трипостасного Бога, а також Божої Матері, апостолів, учнів Ісуса Христа, релігійних свят (Благовіщення, Великодня, П'ятдесятниці, Різдва Христового та ін.), постів (Різдвяного, Великого та ін.), різновидів церковних служб і їхніх частин, чеснот і моралі (милість, правдолюбність, добродійність), релігійних уявлень про спокуту гріхів (покарання, спокута, каяття), а відповідно і різновидів гріхів, покарань, загальних уявлень про потойбічне життя тощо. За основу ієрархічної системи лексичних відношень у мові Решетилівського Євангелія, на нашу думку, варто обрати ключові поняття *Бог, Божя Мати, Церква*, оскільки всі інші лексеми, пов'язані з релігією, містять у своєму семному складі елементи, які прямо чи опосередковано апелюють до визначених вище понять.

Лексема *Бог* у тексті Решетилівського учительного Євангелія розкриває його трипостасну та всемогутню природу (во Троїци єдиному бӯ: хаї́ будеґ ѡ наґ Чеґ Слава: и Поклоґ: ѡґцѣ т Снӯ и Стму дхӯ (РУЄ, арк. 7 — надалі в тексті вказуємо лише аркуш)), що можна проілюструвати сполучуваністю цієї одиниці з іншими словами, які завдяки константному вживанню в церковній практиці оформилися в стійкі сполуки: *гѣ бѡґ* (арк. 10), *гдѣ вседеґ житеґ* (88 зв.), *боґ нбґ ныї* (11), *боґ ѡґцѣ бѣдѣщаго вѣка* (21 зв.), *Прѣмилостивыї Творѣґ наш* (7), *небесного ба* (11 зв.) та ін. Такі номінації хоча й апелюють до одного поняття, проте мають різне граматичне оформлення та лексичний склад, ступінь лексикалізації та взаємозамінності, тому, на нашу думку, можуть виражати умовно синонімічні відношення, тобто, маючи різне формально-граматичне й лексичне наповнення, виражати те саме поняття.

У тексті пам'ятки, як у євангельських уривках, так і в проповідній її частині, формами реалізації поняття *Бог*, окрім названих, є лексеми *творець* (милостивого *твоґца* и *гдѣ свого* (12 зв.)) і *отець*, а відповідно і стійке словосполучення *ѡґцѣ небесныї*: *ѡґцѣ небесныї* (8), *ко ласкавомѣ, милостивому: незлобивому и милосеґдному ѡґцѣ своему нбґномѣ* (9 зв.); *ѡґцѣ твої небесныї* (18), *незлобивоґ ѡґца свого нбґнаго* (30).

Лексема *отець* має не тільки значення 'Бог', у тексті рукопису також зафіксовано її прями значення:

– ‘батько щодо своїх дітей’: *И роздѣли^в ѿ^тцѣ^ь ѡбомъ сыно^м свои^м ѿ^тчизнѣ^и и^х* (8); *Моло^тши^и сынъ рече ѿ^тцѣ^ь свое^му: ѿ^тче да^и мнѣ ча^{ст} мою, ѿ^тчизны моеи* (8 зв.);

– ‘священник’: *А же мовить судити живы^х и мѣ^ртвы^х: двоако ѿ^тцѣ^ь стѣ^ь ѡ то^м розумѣю^т* (12); *вла^{ст} крѣпкаа Патріа^рхо^м: Митрополито^м, и вл^ко^м, Та^к же и сѣ^ннико^м дана: Которы^х зовемо ѿ^тцами и Пастырями дшѣ^ь лю^дски^х* (54).

Аналогічно лексема *син* зафіксована і на позначення ‘особи чоловічої статі щодо своїх батьків’: *и^ж Цеса^р ры^мски^и: Титѣ^ь: сынъ Веспезіановъ: бѣ^{ри}в Ієрѣсали^м ѡгне^м и мѣ^че^м* (52 зв.); *И если хто люби^т сына або до^чкѣ^ь свою лѣ^пше^и мене хѣ^ь Тво^рца своѣго: Таки^и не е^{ст} мене годѣ^н* (80 зв.), і на позначення Ісуса Христа як Сина Божого: *хс̄ снѣ бжїи^и* (10); *снѣ своѣго єдинородного* (10); *При^иде бо снѣ члове^чєски^и возыскати и спасти погибшаго* (63).

Пам’ятка фіксує й інші лексеми на позначення Ісуса Христа:

– Творе^н: *милостивого, незлобивого, и милосе^рдного хѣ^ь Творца и бога своѣго* (35 зв.); *Премилостивы^и: Творе^н на^ш хс̄ и гдѣ^ь* (35 зв.); *самом^у ху^ь тво^рцѣ^ь и бѣ^ь свое^му* (46 зв.); *Хѣ^ь Тво^рца своѣго* (90);

– Месіаш (Месіаш): *ѡжида^в ро^ждѣства, або прише^{ств}їа прѣ^дивого Месіаша хѣ^ь снѣ бжїа* (55 зв.); *ѡ пристаню правдивого Месіаша Хѣ^ь снѣ бжїа* (46 зв.);

– Ҁчитѣ^л (Ҁчитѣ^л): *значны^и Ҁчитѣ^л це^рковны^и Ісу^с* (5); *Ты еси Ҁчитѣ^л* (21); *рече Петръ и тыи Которыи были з ни^м: Ҁчитѣ^{лю}: ѡто тѣсно межи лю^дми идешь* (107);

– спас, спаситѣ^л: *Не ѡпра^вда^имоса Прѣ^д свои^м спаситѣ^ле^м яко фарисѣ^и: Але Ҁпокорѣмоса и смѣ^римоса яко Мыта^р* (35 зв.); *воскресе^нїи Гдѣ^ь бѣ^ь и спаса нашего Іс̄ Хѣ^ь* (46); *Через^ь того^ж хѣ^ь спаситѣ^ла нашего* (48 зв.);

– пастыр: *Але хс̄ гдѣ^ь: милосе^рдны^и ласкавы^и и велице добротливы^и: Творе^н и Пасты^р дшѣ^ь лю^дски^х и исти^нны^и ѿ^ткѣ^шпите^л* (63);

– ѿ^ткѣ^шпите^л (ѿ^ткѣ^шпите^л): *Агглами тутъ именѣ^т ѿ^ткѣ^шпите^л на^ш хс̄ гѣ^ь: Ҁмны^х слѣ^жбны^х дѣ^ловъ свои^х нѣ^бны^х* (21 зв.); *И тѣю то звѣ^рхнѣ^{ст}, и владзѣ^ь на^л дшѣ^ьми лю^дскими хс̄ ѿ^ткѣ^шпите^л: в се^и де^н пода^в: изволенико^м свои^м: дѣ^лнѣ^ьши на ни^х дѣ^ло^м свои^м стѣ^ь* (54); *Та^к же и Мо^йсѣа и Ілїю, дво^х чо^лнѣ^ьши^х Пророко^в: посполѣ^ь зъ собою на то^и же горѣ Ѡаво^рсте^и розмовляючи^х показа^в хс̄ гѣ^ь для того: Ижѣ е^{ст} правдивы^и снѣ бжїи^и и ѿ^ткѣ^шпите^л всего мира* (29); *ѿ^ткѣ^шпите^левѣ^ь Тво^рцѣ^ь хѣ^ь и бо^гу свое^му* (90);

– избавитѣ^л: *са^м снѣ бжїи^и избавитѣ^л на^ш* (54 зв.).

3-поміж лексем, що вербіалізують поняття *Бог*, *Син Божий*, є лексема *цар*, що передає кілька значень. Деякі з них умотивовані безпосередньо контекстом

або значенням стійкої сполуки, у складі якої «прикметник-кваліфікатор» указує на божественне походження особи [Дидик-Меуш 2016, с. 160]:

1) ‘володар якої-небудь країни’: *ψα^лмиста ца^р Дави^л мови^т* (11 зв.); *Коро^л и ца^р на^йпот^ржн^бши^й и на^йвелможн^бши^й: воин^ь и рыце^р и на^ймоцн^би^й и на^йславн^би^й: вс^б бєз выбор^р и ровно пре^л лице^м хр^{ст}овы^м стан^уть* (14);

2) ‘Бог’: *вс^б: которые На га^б ба^б уповаю^т: и на его мило^{ст} спод^бваю^т са: ворого^м свои^м страшным: и вс^б дивны: Абов^б ωчи свои сє^рдечныи тоє^{ст}: дш^бвныи ω неб^снаго Царя маю^т: и на его всю над^бю свою покла^даю^т* (86).

3) ‘Ісус Христос’: *Ты єси ца^р Израилєв^ь* (21).

Натомість поняття Святого Духа як третьої іпостасі Бога реалізовано в тексті Решетилівського учительного Євангелія переважно лексикалізованим словосполученням Дух Святой (Святой Дух): *при^йм^ьте дх^б ст^би^й* (51); *неха^й буде^т ω^т на^с ч^{ст} Слава и Покло^н: ω^тца^и и С^ну и С^тму Д^ху* (52 зв.).

У Решетилівському учительному Євангелії зафіксовано кілька лексем на позначення Богородиці та осіб жіночої статі, зокрема, *мати*, *матір*, *матка*, *панна*, *царица*, *жона (жєна)* і *нєв^бста*.

Слова *мати*, *матір*, *матка* у пам’ятці мають різні значення. Лексему *матір* вжито на позначення:

1) матері (тобто жінки, що має дитину): *И сто^али под^ля Кр^ста Ісусова: ма^тка его: и сєстра Матєри его: Марїа жона Клєопова: и Марїа Магдалина: и Солом^ба* (43 зв.); *Іс г^б ... рєчє Матєр^б своє^й: Нєв^бсто ωто Сын^ь Твой* (43 зв.);

2) Богородиці. Це значення реалізовано лише у прикметникових словосполученнях: *За м^лтва^ми Пр^чтыя твоєа матєрє и вс^б ст^би^й твой* (7); *За м^лтвами Прєблагословє^нной Пр^чтой Матєри твоєи* (105 зв.).

Слово *матка* позначає:

1) матір, тобто жінку, що має дитину: *И Марїа Ма^тка Іаковава* (56); *И а^ж призвали ω^тца и ма^тк^р ωно^то сл^бпого* (65 зв.); *тє^рпливє на молитва^х и в пост^б Прєбывали: з^ь Марїєю Ма^ткою Ісусовою и со ин^ьми С^тыми Жєна^м* (70);

2) Церкву Христову: *Цє^рков^ь бж^твє^нн^ю ма^тк^р наш^у* (38); *и ω вс^б ст^би^й ω^тцє^х Пастырє^х Пострада^вши^х х^а ради: Которы^х дни сєгодняшн^аго и Памя^т Цє^рков^ь бж^твє^нна^я: восточна^я ма^тка наша Цєлєбр^сє^т* (72 зв.); *и єднои Тоєи^ж ма^тки восточ^ной Цє^ркв^ь сто^и єст^ь мо пра^вдивыє сынове* (80).

Лексема *мати* набула в досліджуваному тексті переносного значення, оскільки зафіксована із семантикою ‘основа, заорука’ та в поєднанні із синонімами: *Корє^н и ф^лдамє^нть и мати є^{ст}: вс^б цнота^м и побожности^м хр^стіа^нски^м*

попора, смърненіє, и пониже^нε самого себе (17); Кор^н и мати ε^{ст}: всѣ^м Цнота^м, и побожности^м хр^стіа^нски^м: Покора, Скро^мно^{ст}: въ слова^х и ҃чи^нка^х (34).

Для піднесеного й урочистого найменування Богородиці використано також інші лексеми:

1) Панна, переважно в поєднанні з прикметником *пречистая*: *Изволивъ зъ Пречистой панны*: Тѣло лю^дскоє Приняти (40); тоє^{ст} з *Прч^етой Паны* хс̄ сн̄ б̄ж̄ӣ (45); *всемъ свѣтѣ*, описали и озна^нмили: ω пристаню Правдивого Месіаша Х̄а с̄на б̄ж̄ӣа: *яко мѣ^в зъ прч^етой Панны* справою д̄ха ст̄го народитиса (46 зв.), *А хс̄ сн̄ б̄ж̄ӣ ω^т вса Твари ҃тай^вшиса*: з не^бсн^х Палацо^в зъступи^вши жалюючи погибшаго чловека тѣло людское з *Прч^етой Панны*, справою д̄ха ст̄го ω^д ба^т ω^{ца} зосланы̄ на себе^п (47);

2) Царица: *прена^нстѣ^ншо^н Панны и Царицѣ Матери своє^н* (50).

Зауважимо, що в пам'ятці є й інші лексеми на позначення осіб жіночої статі, зокрема жона (жена) і невѣста. Слово жона (жена) має два значення:

1) Жінка, особа жіночої статі: *др҃угие за^с доброво^лне для имени, и для любвѣ х̄вы: родичи: жоны: дѣти: Царства: злото: срѣбро: и ба^рзо великюю мона^рхию сего свѣтнюю* ωставляли (22); *На мѣсцѣ п̄сто^м и на бє^злю^дно^м: п̄т тиса^щ мѣ^жє^н, кро^м жонѣ и дѣтє^н: п̄т ма хлѣбами насычає^т* (100);

2) Дружина: *А кгда еще сѣдѣ^в Пила^т на столицѣ судово^н: А ото прислала к немѣ жона его мовчачи: Не мѣ^н ты нѣчого противко томѣ справедливомѣ: Абовѣ^м тепє^р ҃во снѣ, ба^рзомѣ много прите^рпѣла злого для его* (42 зв. — 43); *Потреба, на^д ω^{ца}, на^д ма^ткѣ: на^д братію: на^д сестры: на^д жонѣ: на^д дѣти: и на^д всѣ и^ншиє крєвнєє и родичи: горіа^ншю любо^в до х̄а и ба^т своєго мѣ^н* (80 зв.).

Лексема невѣста позначає:

1) жінку, особу жіночої статі: *Маріа те^ж др҃угаа сестра Лазарєва: взя^рши шкляницу мира многоцѣнного: и запахѣ ба^рзо сличного: помазала ноги Ісусовѣ: и ωте^рла его волосами головы своєи... А Іс рече: Не р҃ште в то^м невѣсты онои: Абовѣ^м добрую рѣ^н ҃чинила она* (37); *Тыє всѣ Которые Та^м на дивови^ско зышлиса были: ворочалиса до домо^в Свои^х в п̄сѣ свои б̄ючи: А всѣ его знаіомыи зделєка Стопали: и невѣсты Которые были за ни^м Зъ Гагилєа пришли: Присл҃гуючиса емѣ, и Пригладючиса Таки^м ч҃дєса^м бозскимъ* (43 зв. — 44); *и^ж онаа Невѣста Самаританька: Поты^м ҃вѣри^вши во х̄а: и науку Спаситєлєвѣ^в приня^вши: зостала великою мѣ^ченицею х̄вою* (63 зв.); *Та^к же онаа невѣста кровоточиваа з вѣрою нево^нтливою: доткнуласта зтылѣ рыза^м Ісусовы^м: и зара^з ωздоровѣла* (98 зв.);

2) жінок-мироносиць: *и Положи^вши Тѣло: Камене^м плоски^м ба^рзо велики^м ѿ двери^и гроб^у приваливъши и ѿишо^в: и Пошли те^ж за ни^м зара^з и невѣсты оныє: Которые были пришли з ни^м зъ Галилеи: и огладали гробъ: и такъ было Положено тѣло его (44); в недѣлны^и де^н: ба^рзо рано на свѣтаню: вста^вши онаа Маріа Магдалины: И Маріа Ма^тка Іаковова: и Саломѣа: Тыє три невѣсты: кѣпи^вши мира многоцѣннаго и запах^у ба^рзо сличнаго: ишли ко гроб^у и^жбы могли помазати тѣло Ис^усово (56).*

Із семантикою ‘особа жіночої статі’ можуть бути вжиті як синоніми такі лексеми: *жона (жена) і невѣстата дочка: Не гнѣшаючи^с и Поганами рєклъ невѣстѣ оно^и: ѿ жєно мови^т: Кгды бы^с ты вѣдала да^р бж^ии^и: и зъ ки^м Ты Тєпє^р розмовляє^ш: и ты бы^с Просила ѿ не^{го} вод^у вѣ^чнаго живота: и да^в бы тобѣ вѣк^уистю роско^ш (63); *яко те^ж и Невѣстѣ она^и кровоточиво^и ѿповѣдѣ^в гѣ мовиачи: Не бо^иса мови^т до^чко: ѿто вѣра твоя моцнаа и нево^тпливаа спасла тебє (104).**

Зауважимо, що для вербалізації поняття *церкви* в тексті зафіксовано кілька лексем, зокрема вже названа лексема *ма^тка (Цєрковъ бж^ствє^ннаа: ма^тка наша восточнаа (38))*, а також лексеми *дочка і церква*.

Лексема *дочка* також має кілька значень. Зауважимо, що в «Словнику староукраїнської мови XIV–XVII ст.» подано лише одне значення — ‘донька, дочка’ [ССУМ XIV–XV I, с. 323], а в «Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.», окрім прямого значення, зафіксовано вже переносне — ‘(у звертаннях до дівчини або жінки взагалі стосовно народу) дочка’ [СУМ XVI–XVII 8, с. 193]. У рукописі слово *дочка* є традиційно вживаним у прямому значенні на позначення особи жіночої статі щодо своїх батьків (доньки) [СУМ II, с. 400]: *Єсли хто люби^т ѿ^тца або ма^тк^у свою пачє мене: таки^и не є^{ст} мене годє^н: И єсли хто люби^т сына або до^чк^у свою лѣпше^и мене х^а Тво^рца своєго: Таки^и не є^{ст} мене годє^н (80 зв.); Та^к же и дочк^у оно^{го} княжати: Іаира: Кгды Пришо^в Іс воскресати: И рєчє оно^му Князю: Не бо^иса ты^тко вѣр^у: и жива б^удє^т дочка твоя: и вш^лши в до^м: воскреси^в до^чк^у его ѿ мєр^твы^х (98 зв.).* У звертаннях ця лексема вказує на молоду особу жіночої статі: *И рєчє є^и Іс: Не бо^иса до^чко: ѿто вѣра твоя ѿздоровила тебє (98 зв.); А Іс рєчє єй: Не бо^иса до^чко: ѿто моцнаа вѣра твоя ѿздоровила Тебє иди^ж собѣ зъ покоє^м (107).* У структурі словосполучень позначає осіб (особу) жіночої статі, які є жителями або вихідцями з якихось міст: *Дочки Ієр^усали^мские не плач^тє вы по мнѣ: але пла^чтє по своє^и згибєли и по дѣт^их^х ваших^х (52 зв.).* Ця лексема входить також до складу сталого словосполучення *до^чка Си^онскаа*, яке позначає Церкву Божу, що об’єднує вірян і духівництво, та часто

додатково витлумачене в тексті синонімійними словосполученнями: *Не боїса дочко Сионська: ото Ца^р твої иде^т къ тобѣ в тихости и в великої Покорѣ: вьсѣвши на жребѣа ослачое сына Йеремнича: Тѣ же розумѣетса до^ка Сио^нскаа: Цер^кковь бж^етвѣ^ннаа: ма^тка наша восточнаа* (38); *Проро^к мовит: не боїса дочко Сионська (:То^ест^т цер^кквѣ бж^аа:)* ото Ца^р твої иде^т (38 зв.). Такі вживання демонструють розширення семантики лексеми *дочка*.

Слово *церква* вжито в пам'ятці з кількома значеннями:

– ‘будівля, у якій відбувається християнське богослужіння’ [СУМ XI, с. 202]: *всѣмъ ты^м Которые щирѣмъ се^рце^м любѣт гдѣ ба: и задла любѣвѣ хѣа спасителя своего: не жалуючи дочасной такои сегосвѣтнеи рече: оздобляю^т Цер^ккви бж^ие: и и^нши^е ведлу^т законѣ и науки хвѣ: милосе^рдны^е и побо^жны^е ѹчинки творѣт: и за сегосвѣтнѣю ре^ч дочаснѣю: вѣчно^е собѣ мешканѣе в небесны^х Палаца^х, радост^т не^вы^мовнѣю готѣю^т и справѣю^т (37 зв.); ю^ж обачи^вши его в цер^кквѣ рече емѣ: Чл^че: Се здра^в бы^т: и томѣ не согрѣша^и (59 зв.); Ко^ждого рокѣ: зѣ околичны^х мѣстѣ и зѣ сѣль, зѣходилиса до Йерѣсалимѣ: и та^м При столечнѣ Цер^кквѣ: собор^не ведлѣт своего звычаю: То^т сво^и Вели^кде^н: празновали: и Церемоніе свои старозако^нны^е ѡ^нправовали (74 зв.);*

– ‘релігійна організація духівництва і вірян, об’єднана спільністю вірувань і обрядовості’ [СУМ XI, с. 202]: *И десѣтинѣ Цер^кквѣ бж^ої даю зо все^го що придбаю (4 зв.); Йере^и або сщ^ник^к: засѣда^т мѣсце бж^ое на землѣ: розсѣждаючи грѣхи лю^дскиа ведлугъ прави^н Стѣ^х Ап^ль: и богоносны^х ѡ^тць: и по ѡбычаю православныа восточныа цер^ккви (20 зв.); мовит: Ио^ан^н Дамаски^н: великою мовит^т и не^вы^мовною радостію: весели^тса и тѣши^тса твоа Цер^кковь хѣ: спѣваючи и выхваляючи тебѣ (38 зв.); Братіе мовит: вы сами есте Цер^кковю бога живого (88 зв.).*

Для розвитку сучасної історичної лексикографії важливим є розв’язання таких завдань, як текстове представлення повного складу лексичних одиниць, уживаних у відповідний період розвитку мовної системи, опис їхньої семантичної структури, що дає змогу визначити час виникнення нового відтінку значення слова чи його переносного вживання, з’ясувати динаміку семантичної структури окремого слова в сучасній мовній практиці щодо розширення чи звуження його значення. Здійснений аналіз лексики пам’ятки дав змогу визначити лексеми, що реалізують у текстах староукраїнських проповідей такі ключові поняття, як *Бог*, *Божя Мати*, *Церква*, описати семантичну структуру кожної виокремленої лексеми, проілюструвати пряме та переносне вживання одиниць на ще не дослідженому матеріалі. Як бачимо, у рукописі Решетилівського учительного Євангелія

одне поняття може реалізуватися кількома різними сталими сполуками чи вільними прикметниковими словосполученнями, у яких прикметниковий компонент указує на божественну природу особи, явища тощо. Кожне слово Решетилівського учительного Євангелія 1670 року має і традиційне трактування, і набуває нового осмислення в релігійному тексті, тому рукопис є унікальною пам'яткою української мови й безцінним матеріалом для подальших наукових досліджень лексичного багатства відповідного періоду, а також цінним джерелом ілюстративного матеріалу лексикографічних праць.

ДЖЕРЕЛА

РУЄ — Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року, або Наука християнскаа зъ Евѣліа въкоротцѣ зложенаа / Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 312 (Соф.). Об. зб. 180 П. 414 арк. 2°.

ССУМ XIV–XV — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / ред. кол.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 1: А–М. 632 с.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2; 1980. Т. 11.

СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2001. Вип. 8. Д (десатинный – дѣдичство). 256 с.

LEGEND

РУЄ — *Reshetylivske uchytelne Yevanheliie 1670 roku* / Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. F. 312 (Sof.). Ob. zb. 180 P. 414 ark. 2° (in Old Ukrainian).

ССУМ XIV–XV — Humetska, L.L. (Ed.). (1977). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th – 15th centuries* (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1. A–M. 632 p. (in Old Ukrainian and Ukrainian).

СУМ — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka. Vol. 2; Vol. 11 (in Ukrainian).

СУМ XVI–XVII — Hrynchyshyn, D. (Ed.). (2001). *Dictionary of the Ukrainian language of the 17th – the first half of the 18th centuries*. Lviv. Vol. 8. D (десатинный – дѣдичство). 256 p. (in Old Ukrainian and Ukrainian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дидик-Меуш Г. Сполучуваність слів в українській мові XVI–XVII століть: атрибутивно-субстантивний комплекс і метонімія. *Gwary Dziś*. 2016. Vol. 8. С. 159–166.
2. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко): Мова українська була вже мовою Церкви. *Нариси з історії культурного життя Церкви Української*. Тарнів, 1921. 32 с.
3. Симонова К. Співвідношення книжних і народнорозмовних часток у творах І. Галятовського. *У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги* / Ін-т укр. мови НАН України; упоряд.: Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2011. С. 175–184.

4. Чепіга І.П. Учительні Євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства. *Мовознавство*. 1995. № 6. С. 39–46.
5. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ; Львів: Свічадо, 2011. 224 с.

REFERENCES

1. Dydik-Meush, H. (2016). Compatibility of words in the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries: attributive-noun complex and metonymy. *Gwary Dziś*. Vol. 8. P. 159–166 (in Ukrainian).
2. Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohieiko). (1921). The Ukrainian language was already the language of the Church. *Narysy z istorii kulturnoho zhyttia Tserkvy Ukrainskoi*. Tarniv. 32 p. (in Ukrainian).
3. Symonova, K. (2011). The ratio of book and colloquial passages in the works of I. Galyatovsky. *U sylovomu poli movy. Pamiyati Inny Petrivny Chepihy / In-t ukr. Movy NAN Ukrainy; uporiad.: H. V. Voronych*. Kyiv: KMM. P. 175–184 (in Ukrainian).
4. Chepiha, I.P. (1995). Didactic Gospels as the rhetoric and homiletic genre. *Movoznavstvo*. № 6. P. 39–46 (in Ukrainian).
5. Chuba, H. (2011). *Ukrainian written Didactic Gospels. Research, catalog, descriptions*. Kyiv – Lviv: Svichado. 224 p. (in Ukrainian).

Tetiana Syvokozova, Candidate of Sciences in Philology, Junior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6583-9590>

e-mail: tsyvokozova@gmail.com

THE LANGUAGE OF THE RESHETYLIVKA'S DIDACTIC GOSPEL OF 1670 AS AN OBJECT OF HISTORICAL-LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION

17th – 18th centuries belong to a special epoch in the history of the Ukrainian language. This period is marked by flourishing of polemical literature and active entering of the Ukrainian language into all spheres of public life, including religious. The Church realized the powerful influence of the word on the common people, so there was a need to explain to Ukrainians inapprehensible Bible texts in their native language. It was the impulse for developing of church oratory, because the priest's homily sounded in the Old Ukrainian language. At this time, Didactic Gospel as written and printed collections of oratory and preaching works become very distributed. Didactic Gospel is a collection of Sunday and holiday conversations with interpretations of the Bible (or sermons, topical preaches, called homilies), which were arranged in a certain order and followed after the reading of Gospel chapters. Written records of the Ukrainian language are an important source of researching the development of the language system and rich illustrative material for historical dictionaries.

The author of the article analyzes the development of the Old Ukrainian language in the religious sphere of the end of 17th century, characterizes the lexical features of Ukrainian homilies collected in the written book of 1670 — Reshetylivka's Didactic Gospel. The main attention is focused on the group of lexis, which verbalizes the main religious dogmas and concepts — God, the Mother of God, church. The nominations, which represent one concept, but have different lexical

realizations and grammatical characteristics, as well as the level of synonymous interchangeability, are determined.

Keywords: the Old Ukrainian language, written records, Didactic Gospel, sermon, lexeme, meaning.

Отримано редакцією журналу / Received: 15.12.2023

Прорецензовано / Revised: 20.12.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2024